

і система образів, і її композиційна побудова, і її художньо-зображувальні засоби. Робота над складанням казкового сюжету – могутній засіб розвитку уяви та творчих здібностей дітей.

Таким чином, величезні надбання В.Гнатюка в галузі фольклору й етнології, повсякчас застосовуються в педагогічній практиці, глибоко проникають в живий процес творення і побутування різних жанрів усної словесності.

Література:

- 1 Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість - К - 1966 - С.3.
- 2 Лихачов Д.С. Поэтика древнерусской литературы.- Л : Худож. лит - 1971. - С.253
- 3 Франко І. Вибрані статті про народну творчість.- К., С. 502

Олександра БОГОНІС (Львів)

“Звіринний епос” творчості В.Гнатюка (на прикладі українських народних байок)

Українські народні байки займають значне місце у колі народознавчих інтересів, збирацьких пошуків та наукових досліджень Володимира Гнатюка. Ця тема цікавила дослідника ще з юнацьких років. Спочатку від батьків та односельчан майбутній фольклорист записав перші зразки народної творчості. У 1895-1903 роках В.Гнатюк продовжує збирацьку роботу в Галичині, знаходить талановитих оповідачів. Записи цих років принесли вченому величезний матеріал, використаний ним у збірниках “Галицько-руські анекдоти (1899), “Галицько-руські народні легенди” (1902), “Знадоби до галицько-руської демонології” (1904), “Колядки і щедрівки” (1914), “Українські народні байки” (1916) [7, 240; 11, 124].

Жодна з фольклорних праць не пройшла такий тернистий шлях до читача, як “Українські народні байки”. Без будь-якої фінансової допомоги В.Гнатюк перед першою світовою війною приступив до укладання збірника байок про тварин [10]. Військове лихоліття, захоплення російською армією Львова, заборона українського національного життя, довга хвороба і вимушений півторарічний побут у глухому, пірському селі на кілька років припізнали вихід цієї книги. В укладанні збірника брало участь кілька десятків кореспондентів, основна частина записана

І. Волошинським, П. Тарасевським, А. Онищуком і самим упорядником "на двох супротивних і крайніх полюсах нашої етнографічної території" - в Галичині і на Курщині [8, 42; 11, 206]. Збірник В. Гнатюка лише з території Західної України приніс понад 400 сюжетів байок про тварин, з яких 361 є цілком оригінальними [9, 87]. Казкова проза звіриного епосу з Тернопільщини представлена 38-ми сюжетами, записаними від письменників Л. Василевича і М. Капія, учительки Л. Ляторовської, селян М. Гуменюка та О. Дерев'янка, талановитого оповідача Тимка Гринишина (Гринюка) з села Пужники, села Коропця Бучацького повіту [5, 5]. Тимко Гринишин, який, за його власними словами, змалку пішов між люди, щоб вчитися господарювати і "всілякої премудрості, яка тільки в світі буває", запевняв, що усе розповідає з пам'яті, а не з книжок [11, 122].

Праця В. Гнатюка була в свій час видатною подією, й досі - це одна з найповніших і найгрунтовніших у слов'янській фольклористиці спеціальних видань байок про тварин. Досить сказати, що найбільший на той час збірник казок О. Афанасьєва мав лише 50 сюжетів звіриного епосу [11, 206]. А фінський дослідник А. Арне у своєму міжнародному каталозі казкових сюжетів відвів казкам про тварин 299 номерів [9, 86].

В. Гнатюк розглядав байку як окремий, самобутній жанр народнопоетичної творчості і прагнув для них "побудувати окрему хатинку, вивести їх із кута, поставити на покуті та зробити їх самостійними господарями у фольклорі..." [10, VIII]. Тому вчений відмежовував байку від казки - фантастичного оповідання, в якому "дійсність перемішана з чудесним елементом. Героями казок є люди, а як їх помічники, яким приналежить нераз головна роля, виступають звірі". У байках же, навпаки, "героями виступають звірі, а люди являються лиш епізодично і в підрядних ролях" [3, 36, 37].

У передмові до збірника байок "Деякі uwagi над байкою" В. Гнатюк вказує на відмінності між байкою народною і літературною. За своїм характером він поділяє народні байки на три групи: епічні, дидактичні і сатиричні. Пильну увагу вченого привернула проблема генези байок. Автор слушно підкреслював, що історія байки сягає в дуже давню епоху, в часи анімістичних уявлень людини про навколишній світ, відзначав важливу роль первісної релігії (тотемізму, фетишизму) у процесі художнього освоєння дійсності, визначаючи, що вирішальне значення при цьому відігравали матеріальні обставини життя й побуту трудівників. Виникнувши в глибоку давнину як оповідання з досвіду мисливців,

вони спочатку служили для передачі знань про поведінку тварин та полювання на них. Аналізуючи зв'язки звіриного епосу з іншими формами оповідальної творчості (легендами, оповіданнями про звірів), роль культурних взаємовпливів у розвитку даного циклу байок, В.Гнатюк вважає дослідження української байки на тлі міжнародної казкової традиції першочерговим завданням. Для цього до багатьох творів упорядник подав бібліографічні довідки з усної творчості слов'янських народів [2, 193; 3, 37].

У праці "Деякі уваги над байкою" дослідник детально розглядає їх безпосередню пов'язаність з побутом людей та підкреслює відмінність українських байок від російських. В.Гнатюк високо оцінив українські народні байки, розкрив їх своєрідність, чим заперечив поверхову суб'єктивну оцінку їх російськими авторами Л.Колмачевським та В. Бобровим [2, 195; 4, 234; 6, 31].

Байки про тварин складають характерний цикл у казковому епосі України. Не всі представники фауни стали героями українського твариного епосу, а з тих, що представлені у збірнику, переважають ссавці і птахи, причому диких звірів значно більше, ніж домашніх. В окремі розділи В.Гнатюк згрупував "повзунів", земноводних, риб, "шкарлупників", павуків та комах [3, 37-38; 8, 43]. Найпопулярніший персонаж байки - лис, потім вовк, заєць, ведмідь, лев, мавпа. Наявність екзотичних образів учений пояснює впливом мандрівних сюжетів і висловлює гіпотезу, що у далекому минулому наші предки проживали з такими звірами на єдиній території. Серед домашніх тварин зустрічається пес, кіт, віл, вівця, коза, верблюд, свиня, кінь. Домашні птахи представляють голуб, курка, індик, качка, гуска, лебідь [2, 192; 3, 38].

Аналізуючи зібраний матеріал, В.Гнатюк звернув увагу на важливість збору та подальшого дослідження українських народних байок про свійських тварин [2, 192]. Ймовірно що з історичного погляду ці твори - явище пізнішого часу. Почали вони виникати в добу розвитку скотарства, а декотрі, може, й раніше - ще в часи приручення людиною, domestикації, "одомашнення" тварин.

Засвоєння байками образів свійських тварин зумовлювало появу в звіриному епосі своєрідної тематики, досить виразно відбивались суто практичні інтереси трудівника у ставлення до одомашнених тварин. Тваринництво займало важливе місце в господарстві населення. Великий цикл народних повір'їв, магічних засобів був пов'язаний з обрядами, що супроводжували вирощування тварин. Тварини були присутні в народних іграх, у системі прикмет і ворожін'їв, що знайшло своє відображення у фольклорі [1, 182].

Тваринний епос яскраво і правдиво відображає повсякденне життя людей. У казках відтворений побут, звичаї хрестин, весілля, розваг, танців, види народних інструментів, страв, посуду, знаряддя праці тощо. Тварини, як і люди, обирають війта (царя), господарюють, закохуються, одружуються, веселяться, плачуть, лукавлять, співчують і допомагають або шкодять одне одному. Їм властива доброта, винахідливість, підступність, ненависть, зрада, душевна романтика. Є серед них сміливці і боягузи, розумні і дурні, нахаби й хижакі, добротворці і щирі приятелі [5, 7; 11, 206].

Образи тварин характеризуються дуже лаконічно - чітко виділені лише моральні, розумові, рідше - фізичні якості. Іноді для яскравішого зображення зовнішності персонажів оповідачі вживали художні засоби, застосовувані і до характеристики людських типів. Різнобічну характеристику кожний образ здобуває саме в дії, розмовах, взаємостосунках з протилежними за смисловою функцією персонажами. Свійські тварини благородством поведінки, логікою мислення протиставляються диким лісовим. Вони, як правило, є в цьому різновиді жанру добротворцями, лісові хижакі - злотворцями. У казках дається перевага образам свійських тварин (щодо їх кмітливості, чесності, працьовитості і добропринятельства) над дикими звірами (байка "Як цапи врятували візця від смерті", "Кінь і вовк", "Бійка вовків із свиньми" [10, 55-56, 66-67, 67]. У казці "Звірі будують хату" кабан, качка, когут та кіт побудували собі на зиму хатину, а лінивці вовк, лис і заєць залишилися мерзнути [10, 330-332]. Своєю кмітливістю кінь перемагає вовка і ведмедя та залишається живим у байці "Кінь, медвідь і вовк" [10, 319]. Аналогічна сюжетна лінія розгортається в байках "Баран хоче сповідатись перед вовком", "Вовка ноги годують", "Вовк на ложах", "Кривий вовк" та ін. Мудрі звірі (кінь, кобила, баран, візці, цапи, свиня, гуси) перемагають вовка [10, 59-60, 60-61, 61-62, 290].

Широко побутує у казках Поділля тема війни між дикими та свійськими тваринами. Переможцями найчастіше стають домашні тварини, слабші фізично, але сильніші розумом і колективною силою. Півень, пес, кіт та селезень дружно воюють проти вовка, ведмедя, зайця, дикого вепра і перемагають їх (байка "Війна пса з вовком") [10, 223-225]. А качечка, півень і кішка допомагають немічній бабусі позбутися ведмедя, який зайняв її хату (байка "Когут із товаришами виганяє медведя з бабиної хати") [10, 154-155].

Алегорія у протиставленні дій добротворців і злотворців настільки яскрава, що іноді звірі іменують себе людьми. Так вовк звертається до пса - шевця у байці "Пес-швець і вовк - різник": "...аби-с тетього дня прийшов зі своїми людьми" (когут, кіт)

для вирішення суперечки, а у байці "Кінь і вовк" вважає лиса "письменним чоловіком" [10, 225-226, 66-67].

Отже, у процесі тривалого історичного поступу жанру байки, використання народними оповідачами теми стосунків між дикими і свійськими тваринами фактично є своєрідним творчим прийомом, який виявився найбільш зручнішим при втіленні ними у художні образи ідеї, що була актуальною у всі часи - перемоги добра над злом.

Деякі образи свійських тварин символізують певні риси характеру, особливості людської вдачі. Так, образ вівці часом фігурує як втілення беззахисності, недалекоглядності, глупоти. Зажерливий вовк задушив маленьке ягня в байці "Вовк і ягня". В байці "Як зрадливі вовки роздерли собак" згряя вовків "добрались до отари і перепсували всіх овець" [10, 35-36, 40-41]. Хитра лисиця при допомозі цапа вибралась з ями, а його залишила одного (байка "Лис і цап у ямі") [10, 109-110]. Жертвами нападу хижих звірів часто виступає домашня птиця - кури, качки, гуси (байка "Змія, вовк і лис", "Панна ворона", "Провчений журавель", "Лис і качки") [10, 87, 381, 422-423, 467-469]. Віл, кінь стали уособленням покірливості, працьовитості. У байці "Воли і цап" чоловік мав "пару волів і тяжко ними робив" [10, 286-287].

Образи свійських тварин у байках зазнавали різного роду переосмислень та видозмін, наближаючись у своєму розвитку до художньої алегорії.

Глибокого переосмислення в українських байках зазнав образ кози. Наприклад, у байці "Як вовк забажав козенят" коза зображається як ніжна і любляча мати [10, 42-44]. Позитивні риси приписуються козам і в інших байках. Кмітливим і сміливим виявляє себе цап у байці "Дід, баба, кіт, цап, баран і вовки", який допоміг своїм друзям щасливо повернутись додому "до діда з бабою" [10, 329-330].

Разом з тим коза у деяких байках подається як втілення негативного, ворожого людині начала. В одному з варіантів широко відомої байки "Коза — дерева" ця тварина змальовується як безчесна, бездушна, сварлива істота. Вона нахабно обманює діда, котрий через неї позбувся дружини й двох синів, силоміць захоплює й оселяється в хатині "лисички-сестрички" [10, 198-200, 298-306].

Окрему групу в тваринному епосі становлять байки про взаємини людини з тваринами. Образи диких звірів переважно подаються в сатиричному плані. Натомість свійські тварини часто змальовуються позитивно — як вірні помічники господаря, вони

чесно служать людині. Будить господаря до роботи півень: "Кукуруіку! Вставай рано, чоловіку!" (байка "Когут"). А курка хвалиться господині: "Кудкудак! Кудкудак! Знесла-м яйце, як кулак, як кулак!" (байка "Курка") [10, 515]. Добре ставлення господаря до свого коня "такого старого, що ще його дід ним їздив" зачаровує в байці "Кінь і вовк" [10, 66-67]. Хоч не завжди господарі віддячували добрим ставленням до тварин, цінували поки вони були молоді та сильні, а потім позбувалися їх. Ця негативна людська риса висміюється в байках "Дурний вовк", "Як псові очі посоловіли", "Кінь, медвідь і вовк", "Кінська сила" "Чому звірі довго не живуть" та ін. [10, 56-58, 228-229, 319, 320, 324].

У багатьох байках знайшло відображення прихильного, доброзичливого, часом поблажливо-гумористичного ставлення людини до свійських тварин. Характерною з-поміж творів цієї групи є байка "Кіт, баран і козел на мандрівці". Одного разу домашні тварини втекли від господарів "куди очі бачать, поки ще живі та теплі". Але через несприятливі обставини змушені були, зрештою, повернутись до своєї домівки. Основна ідея твору – підкреслення того, що єдиним призначенням свійських тварин є їх чесна й вірна служба в господарстві, що ці тварини перебувають у великій залежності від людини і їм тепер без неї не обійтись [10, 245-247]. Паралельно у багатьох творах особливо виразно звучить думка про залежність життя, зокрема господарської діяльності людини від взаєностосунків з тваринами. Важкою працею домашні тварини допомагали своїм господарям здобути певну матеріальну незалежність. Віл працював "на хліб" у байці "Нерозумний вовк", головний персонаж байки "Кінь і осел" знав, що приносить "велику користь" чоловікові, а кобила з байки "Як лев товаришували із вовком" вважала, що є в "свого господаря хлібороб" [10, 62-64, 312-313, 23-24]. Повернувшись з мандрівок, суттєво поповнили бюджет своїх господарів півні-герої байки "Грошовитий когут" та "Про дідового півника і бабину курочку" [10, 438-439, 439-445].

Кількість тварин(худоби) в домашньому господарстві була ознакою багатства, добробуту. Дідусь і бабуся з байки "Про дідового півника і бабину курочку" були зовсім бідні, "навіть корівки чи кізоньки у них не було" [10, 439-445]. А господарі з байки "Вуж і дитина" були багаті. "Господарство велося тому господареві добре. Мав і поля багато, і худобу, і пасіку велику, і сад дуже гарний, і слуги" [10, 462-467]. Свійські тварини в домашньому стаді забезпечували здоров'я членів сім'ї, успіх у господарській діяльності,

зростання благополуччя в родинному житті.

У змалюванні ситуацій та картин побугу, що знайшли своє відображення у тваринному епосі, досить яскраво відбився місцевий колорит, типові сторони суспільного буття, звичаї, духовне життя українського народу. Через байки ми пізнаємо елементи традиційної культури українців.

У передмові до збірника байок "Деякі уваги над байкою" В.Гнатюк відзначав, що "дикі звірі заступлені далеко сильніше, як домашні" і що не про всіх "домашніх звірів маємо оповідання, а про тих, що маємо, не стільки, якби можна надіятися". Враховуючи це, вчений застерігав не робити "з того загальних висновків", "ліпше це почекати на оголошення більшого числа матеріалів", щоб висновки не "повиходили односторонні" [2, 192].

Необхідно підкреслити, що праці українських етнографів, фольклористів дають багато для з'ясування характеру історичного розвитку українських байок про тварин. Проте, байки про свійських тварин ще не всі зібрані й недостатньо вивчені. Образ домашніх тварин, їх роль в усній народній творчості українців не оцінена належним чином науковцями і потребує глибокого осмислення з залученням матеріалів різних жанрів фольклору. Широке обстеження основних районів України, особливо тих місцевостей, що відзначаються розвиненою оповідальною традицією, можуть дати науковцям нові матеріали для вивчення та аналізу багатьох проблем походження та розвитку народних байок про свійських тварин. Тому матеріали, зібрані видатним українським вченим В.Гнатюком ще на початку ХХ століття і сьогодні мають важливе наукове значення для дослідників різних галузей традиційної культури українського народу.

Примітки:

1. Як два товаришували із вовком. Записав І.Волошинський в 1913 році у селі Далешове Городенківського повіту (І уцудльщина) від Г.Луцька [10,23-24]
2. Вовк і ягня. Записав П.Тарасевський в місті Шебекіно Белгородського повіту Курської губернії від З.Яглова. Час запису не зазначений [10,35-36]
3. Як зрадливі вовки роздерли собак. Записав П.Тарасевський у м.Шебекіно Белгородського пов. Курської губ. Від П.Мацокиної. Час запису не зазначений [10, 40-41]
4. Як вовк забажав козенят. Зап. П.Тарасевський в м.Шебекіно Белгородського пов. Курської губ. Від С.Чередникової. Час запису не зазначений [10,42-43]
5. Як люди врятували вівска від смерті. Звізав І.Волошинський в

- 1913 р. у с. Далешове Городенківського повіту (Гуцульщина) від М.Зубрея [10,55-56]
6. Дурний вовк Записав П.Тарасевський у м.Шебекіно Белгородського пов.Курської губ. Час запису не зазначений [10,56-58].
  7. Кривий вовк Записав І.Волошинський в 1913 р. у с.Репужинці Городенківського пов. (Гуцульщина) від Ю.Малімона [10,59-60].
  8. Вовка ноги годують. Записав А.Онищук в 1913 р. у с.Карлів Снятинського пов. (Гуцульщина) від І.Сандуляка [10,60-61].
  9. Вовк на ловах. Записав І.Волошинський в 1913 році у селі Далешове Городенківського повіту (Гуцульщина) від Л.Луцька [10, 61-62].
  10. Нерозумний вовк. Записав І.Кузів у с.Дидів Турчанського пов.(Галичина). Час запису не зазначений [10,62-64].
  11. Кінь і вовк Записав В.М.Гнатюк в 1902 р. у с.Пужники Бучацького повіту (Тернопільщина) від Я.Махновського [10,66-67].
  12. Бійка вовків із свиньми. Записав І.Волошинський в 1913 р. у с.Далешове Городенківського пов (Гуцульщина) від П.Дичука [10, 67].
  13. Лис і качки Записав А.Онищук на п.ХХ ст. у с.Карлів Снятинського пов.(Гуцульщина) від А.Кузика[10, 87]
  14. Лис і пац у ямі. Записав П.Тарасевський у м.Шебекіно Белгородського пов.Курської губ. Від Є.Чередникової. Час запису не зазначений [10, 109-110]
  15. Когут із товаришами виганяє медведя з бабиної хаги. Записано в 1902 р. у с.Коропень Бучацького пов. (Тернопільщина) від І.Мельничука [10,154-155]
  16. Коза-дерева. Казка відома у багатьох записах різного часу з різних місцевостей України [10, 198-200, 298-306].
  17. Війна пса з вовком. Зап. в 1902 р. у с.Пужники Бучацького пов (Тернопільщина) від К.Пишблукевича [10,223-225].
  18. Пес-швець і вовк-різник. Зап. В.Заклинський у 1913 р. в с.Жаб'я-Кривополя (Галичина) від М.Магійчука [10, 225-226].
  19. Як пси очі посоловли. Зап. І.Волошинським в 1913 р. у с. Репужинці Городенківського пов (Гуцульщина) [10, 228-229].
  20. Кіт,баран і козел на мандрівці. Зап. П.Тарасевський в м.Шебекіно Белгородського пов.Курської губ. Час запису не зазначений [10, 245-247]
  21. Воли і пац. Зап. І.Волошинський в 1914 р. у с.Далешове Городенківського пов.(Гуцульщина) від І.Воробця [10, 286-287].
  22. Баран хоче сповідатись перед вовком. Зап. А.Онищук в 1913 р.

- у с. Карлів Снятинського пов. (Гуцульщина) від М. Семотюка [10, 290].
23. Кінь і осел. Зап. П. Тарасевський в м. Шебекіно Бєлгородського пов. Курської губ. Від П. Фесенко. Час запису не зазначений [10, 312-313].
  24. Кінь, медвідь і вовк. Зап. в 1899 р. у с. Мшанич Старосамбірського пов. (Галичина) від Г. Олішчака [10, 319].
  25. Кінська сила. Зап. І. Волошинський в 1914 р. у с. Репужинці Городенківського пов. (Гуцульщина) від Ю. Малімона [10, 319-320].
  26. Чому звірі довго не живуть. Зап. І. Волошинський в 1913 р. в с. Далешове Городенківського пов. (Гуцульщина) від Л. Лутика [10, 324].
  27. Дід, баба, кіт, щан, баран і вовки. Зап. Ф. Гавриленко в 20-х роках ХХ ст. Місце запису не зазначене [10, 329-330, 332-335].
  28. Звірі будують хату. Зап. І. Волошинський в 1913 р. у с. Далешове Городенківського пов. (Гуцульщина) від Ш. Хімека [10, 330-332].
  29. Панна ворона. Зап. М. Капій в 1904 р. у с. Косгільники Бучацького пов. (Тернопільщина) [10, 381].
  30. Провчений журавель. Зап. П. Тарасевський у м. Шебекіно Бєлгородського пов. Курської губ. Час запису не зазначений [10, 422-423].
  31. Грошовитий когут. Зап. І. Бордейний на Буковині від П. Простиби. Час запису не зазначений [10, 438-439].
  32. Про дідового півника і бабину курочку. Зап. О. Маркуш в Рахівському районі Закарпатської області. Час запису не зазначений [10, 439-445].
  33. Вуж і дитина. Зап. В. І. Натюк у с. Пужники Бучацького пов. (Тернопільщина). Час запису не зазначений [10, 465-467].
  34. Змія, вовк і лис. Зап. в 1902 р. у с. Коропець Бучацького пов. (Тернопільщина) від І. Мельничука [10, 467-469].
  35. Когут. Зап. О. Іванчук у с. Тростянець Снятинського пов. (Гуцульщина) від В. Павлюка. Час запису не зазначений [10, 515].
  36. Курка. Зап. О. Іванчук у с. Тростянець Снятинського пов. (Галичина) від В. Павлюка. Час запису не зазначений [10, 515].

Література:

1. Богоніє О. В. Образ тварин у релігійних віруваннях та повір'ях українського народу: історико-філологічний збірник українського інституту. - Т. 1. - Москва, 1997. - 259 с.

2. Гнатюк В.М. Вибрані статті про народну творчість. - К.: Наукова думка, 1966.- 248 с.
3. Гнатюк В.М. Усна народна словесність (В справі записів українського етнографічного матеріалу).- Відень, 1917 - 48 с.
4. Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунасєвська Л.Ф. Українська народно-пестична творчість / За ред. проф. М.С.Грицай.- К.: Вища школа, 1983.-360 с.
5. Казки Західного Поділля: Антологія // Упоряд. П.К.Медведик.- Тернопіль, 1994 -352 с.
6. Казки про тварин / Упоряд. І.П.Березовський.- К.: "Наукова думка", 1979.- 576 с.
7. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах : У 2 ч. Ч.1: Навч. посібник.- К.: "Либідь", 1994.- 336 с.
8. Корнійчук В. Українські народні байки в оцінці Володимира Гнатюка // Роль В.Гнатюка у розвитку української національної культури. Тези доповідей і повідомлень наукової конференції, присвяченій 120-річчю від дня народження В.Гнатюка.- Тернопіль, 1991 - 258 с.
9. Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства // Записки ІІГШ. Праці філологічної секції.- Париж - Нью-Йорк - Сідней - Торонто. - Т.207, 1987.- 336 с.
10. Українські народні байки (звіриний епос). Т.І-ІІ / Зібрав В.Гнатюк // Етнографічний збірник.- Т.ХХХУП - ХХХУІІІ - Львів, 1916.- 549 с.
11. Яценко М.Г. Володимир Гнатюк - К.: Наукова думка, 1964.- 288 с.